

OROSZNÉ TAKÁCS KATALIN – OROSZ LÁSZLÓ

A HAZAI NÉMETEK 1945 UTÁNI KÉNYSZERMIGRÁCIÓS FOLYAMATAIT TÁRGYALÓ VIZSGÁLATOK HISTORIOGRÁFIAI ÁTTEKINTÉSE

A magyarországi németek történetével (s ennek fontos epizódjaként kollektív büntetésük egyes állomásaival) kapcsolatosan örvendetes módon felpozdult a tudományos érdeklődés. A II. világháború után bekövetkezett, máig kiható és kitörölhetetlen nyomot hagyó események szélesebb történeti kontextusát – leginkább annak politikatörténeti vonulatait – a történész szakma meglehetősen részletesen feldolgozta és bemutatta már. Ezt akkor is bizvást kijelenthetjük, ha a hagyományosnak mondható esemény- és politikacentrikus megközelítéstől eltérő, a történettudomány peremterületéről csak jelentős késéssel előszüremkedő, ám újabban mind nagyobb hangsúlyt kapó társadalom- és művelődéstörténeti aspektusok terén bőven van még tennivaló. Így aztán a főbb kontúrok tisztázását követően egy új szemléletmód meggyökeresedése – mint az innováció kívánatos útja – látszik körvonalazódni, melynek elterjesztését egy ideje már olyan szakemberek tűzték zászlajukra (Tóth Ágnes neve feltétlenül kiemelendő e tekintetben), akik megkerülhetetlen forrásfeltáró és történetírói érdemeik mellett módszertani és teoretikus tekintetben is inspiráló módon hatnak kollégáikra.

A megújulás hirdetői a múlt apró mozaikdarabkákból történő rekonstruálásához és a mind teljesebb képalkotáshoz a (nagyobb vonalaiban már feltárt) *makroszint* irányából a (jóval kevésbé ismert, szinte kimeríthetetlen, ráadásul többnyire egyedi és a fősodortól sokszor eltérő) *mikroszint* felé fordulást, vagyis az „országos” helyett a „lokális” irányába történő elmozdulást szorgalmazzák. Az elűzés/kitelepítés témájában (a terminológia használatát illetően máig sem sikerült közös nevezőre jutni; különösen nem a magyartól eltérő német szóhasználathoz fűződő viszony terén!) eddig napvilágot látott részeredményeket, illetve a kevés nagyobb, összegző monográfia ismeretanyagát immár meghaladó új, országos dimenziójú szintézis megalkotása még a jövő feladata. Erre azonban nyilvánvalóan akkor érdemes majd sort keríteni, ha abban a szemléletmódbeli megújulás (a társadalomtörténeti szempontok figyelembevételével) mellett az egyre bővülő helytörténeti tudásbázis révén felszínre kerülő hazai német vonatkozások is érvényre juthatnak.

A témánk szempontjából legfontosabb alap kutatásokat és a belőlük született fontosabb munkákat a magyar szakirodalom nem pusztán a rendszerváltást követően,

az elmúlt három évtizedben termelte ki, hanem – ha politikailag korlátozottan is, de – már az államszocializmus korában is számos és sok tekintetben ma is hasznosítható szakmai eredmény született. Tudjuk persze, hogy a hazai „fasiszta német kisebbség”, Hitler „ötödik hadoszlopa” olyan ideológiailag/politikailag megbélyegzett múltat cipelt a hátán 1945 után, amely tabutémává tette nemcsak sorsának alakulását, de még a vele való tudományos foglalkozást is a szovjetek által megszállt Magyarországon.

E *tabusítás* a kommunizmus sztálinista periódusában a magyarországi németek teljes XX. századi történelmének vizsgálatára kiterjedt. Azaz a II. világháború alatt tanúsított magatartásuk (mely pusztán a Hűségmozgalom léte által is bizonyíthatóan nem egyszerűsíthető le a feltétlen náci szimpátiára), az ezt megelőző Horthy-korszakban megélt két évtizedük (mely egyoldalúan a faszálódás és a magyar hazával való fokozatos szembefordulás periódusaként lett interpretálva), végül pedig a háborús vereséget követő „kollektív büntetés” végrehajtása is – végeredményben tehát a „bűn és bűnhődés” teljes történelmi időszaka – a „nemkívánatos” kutatói témák közé sorolódott. Mindez a rákövetkező periódusban, nevezetesen az 1960/70-es évek fordulójától, a nyitás időszakától kezdve csupán annyiban módosult (enyhült), hogy az 1945 előtti hazai német tematika lassan, de szigorú kontroll alatt, s persze az uralkodó politikai ideológiával nem szembemenő szóhasználat keretei közt megnyílt, így immár csak az elhurcolás/deportálás/jóvátételi munka/kitelepítés kérdéskör politikailag nemigen vállalható feltárását övezte továbbra is teljes zárlat.

A Kádár-korszak végső szakaszában – a 80-as évek elejétől – azonban ez a gát is átszakadt. Az érintett, mindeddig a kényszerű hallgatás és az átélt traumák okozta bizalmatlan bezárkózás állapotában megmaradt hazai német közösség érezhetően növekvő érdeklődése, valamint a kitelepített németek eddig kordában tartott s most feltörő emócióinak elementáris erejű nyomása folytán mind többen fordultak (többkevesebb szakszerűség és kutatói képzettség birtokában) a „Verschleppung” és a „Vertreibung” kibeszéletlen, igen kényes témája felé. A politika meghátrálni kényszerült, s a négy évtizede görgetett probléma feltárásához és átértelmezéséhez végül maga nyitotta meg a kaput: Aczél György a Magyarországi Németek Demokratikus Szövetsége VI. kongresszusán, 1983-ban korszakzáró/nyitó beszédet tartott, melyben hibásnak nevezte és elutasította a „kollektív bűnösség” jegyében a hazai németek ellen foganatosított jogsértéseket.¹ Ez a témával foglalkozó szakembereknek éppúgy a startpisztoly elsütését jelentette, mint ahogy a kijelentést politikailag konzekvensen továbbgondolóknak is, akik ezt követően a közbeszéd megfelelő irányú

¹ EILER Ferenc: A magyarországi német kisebbség kronológiája 1945–2000. (D. n.) <http://adatbank.transindex.ro/regio/eiler/?nevmutato=Acz%C3%83%C2%A9l+Gy%C3%83%C2%B6rgy>.

formálása révén nyíltan ráléptek arra az útra, amely (immár a rendszerváltás első gesztusainak egyikeként) elvezet majd a német közösség politikai rehabilitációjához.

A jelzett folyamatokkal, a hazai németiség múltjának XX. századi szakaszára vonatkozó tudományos érdeklődés alakulásával, annak irányjaival, kérdésfelvetéseivel, kényszereivel illetve szabadságfokával kapcsolatban néhány remek historiográfiai profilú áttekintés segíti az eligazodást. Épp egy évtizeddel ezelőtt Tóth Ágnes vállalkozott rá, hogy a „tematikai fehér foltok” és a „módszertani hiányok” számbavétele révén tudatosítsa a magyarországi németiséget 1945 után sújtó szankciók kérdéskörével és a kisebbségi közösség további sorsával foglalkozó szaktudományban a már elért eredményeket, és ily módon feltárja a „mi híja még” kérdésén merengő kutatók számára a továbblépés lehetőségeit.² Ugyanő, a rendszerváltás utáni harmadik évtized vonatkozó szakirodalmát is beépítve, röviddel ezelőtt újabb helyzetjelentést állított össze a kutatás állásáról abban az általa szerkesztett monumentális forráskötetben, amely a magyarországi németek 1944 és 1953 közötti tragikus évtizedére vonatkozó mintegy 400 (eddig kiadatlan) dokumentumot tett közzé; a magyarországi részeredményeit publikálva ezáltal a tübingeni Institut für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde és a budapesti MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézete által vitt közös projektnek.³ A legutóbbi évtizedben más figyelemreméltó szakmunkák is születtek, melyek szűkebb vizsgálati körüket szélesebb historiográfiai kontextusba helyezték.⁴ Némileg korábról, az ezredforduló tájáról származik Spannenberger Norbert helyzetképe, mely – a szerző németül és magyarul egyaránt megjelentetett – Volksbund-kötetének⁵ bevezetőjében kísérelte meg, hogy a magyar és a német történetírás eredményeit számba vegye, témájából adódóan persze inkább az eredők (a II. világháború előtti és alatti időszak), mint a következmények (az 1945 utáni megtorlás) szakirodalmára koncentrálva. A magyar

² TÓTH ÁGNES: Mi híja még? A magyarországi németek kitelepítése a hazai történetírásban: tematikai fehér foltok, módszertani hiányok. In: *Jogfosztások Budaörsön (1944–1948)*. Szerk. GRÓSZ ANDRÁS. Budaörs, Budaörsi Bleyer Jakab Helytörténeti Gyűjtemény, 2010. 17–30. (A továbbiakban: TÓTH, 2010.)

³ *Dokumentumok a magyarországi németek történetéhez 1944–1953 / Quellen zur Geschichte der Deutschen in Ungarn 1944–1953*. Szerk. TÓTH ÁGNES. Budapest, Argumentum, 2018. 5–12. (A továbbiakban: TÓTH szerk., 2018.)

⁴ MARCHUT RÉKA: *Töréspontok. A Budapest környéki németiség második világháborút követő felelősségre vonása és annak előzményei (1920–1948)*. Budapest–Budaörs, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont–Magyar Történelmi Társulat–Budaörsi Passió Egyesület, 2014. 14–22. (A továbbiakban: MARCHUT, 2014.) – MÁRKUS BEÁTA: „Csak egy csepp német vér”. *A német származású civilek Szovjetunióba deportálása Magyarországról 1944/1945*. Pécs, Kronosz, 2020. 16–21.

⁵ SPANNENBERGER, NORBERT: *Der Volksbund der Deutschen in Ungarn 1938–1944 unter Horthy und Hitler*. München, R. Oldenbourg, 2002. 1–12. – Uő.: *A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között, 1938–1944*. Budapest, Lucidus, 2005. 19–29. (A továbbiakban: SPANNENBERGER, 2005.)

történetírás sajtósági szempontrendszerével nemegyszer vitába szálló Gerhard Seewann a hazai németiséggel foglalkozó magyar és nemzetközi publikációk módszeres elemzése révén úgyszintén megpróbálkozott a rendszerváltást megelőzően született releváns szakirodalom szintetizálásával.⁶

*

A magyarországi (s természetesen az egész kelet-közép-európai) németiséget 1945 után elérő megtorló intézkedések, valamint a nyomukban meginduló kényszermigrációs folyamatok tudományos igényű feltárására a szovjet tömb államaira nehezedő tudománypolitikai nyomás ismeretében idehaza évtizedeken át gondolni sem lehetett. A német nemzetiség csupán olyan kontextusban (s kizárólag az 1945 előtti időszak történéseihez kapcsolódóan) került elő, ami a magyarság és persze az emberiség egésze ellen elkövetett történelmi bűneit sulykolta az ország – sok más tekintetben is folyamatos „agymosáson” áteső – polgárai számára, mégpedig az immáron új szellemiségű hivatalos történettudomány szemléletformáló általános történeti művein,⁷ illetve a Volksbund egész működését tendenciózus szemlélet birtokában megközelítő áltudományos kompilációkon⁸ keresztül.

Ilyen körülmények között nem meglepő, hogy a német kisebbség elleni retorziók nem idehaza, illetve a szovjet blokk államaiban, hanem a német (nyugatnémet) szaktudomány köreiben érték el az ingerküszöböt. A bonni kormányzati prioritásokkal összhangban – sőt azoktól kimondottan ösztönözve – Theodor Schieder irányítása alatt már az ötvenes évek elejétől kibontakozott egy hatalmas erőket megmozgató és jól szervezett kutatómunka, melynek eredményeként megszületett az úgynevezett

⁶ SEEWANN, Gerhard: Das Ungarndeutschtum des Zwischenkriegszeit im Spiegel der internationalen Nachkriegsliteratur. *Südostdeutsches Archiv*, 1979/1980. 128–151. – SITZLER, Kathrin – SEEWANN, Gerhard: Nationalitätenpolitik und Geschichtsschreibung. Zur Reinterpretation der Geschichte der ungarndeutschen Minderheit in den Jahren 1938–1948. In: SEEWANN, Gerhard: *Ungarndeutsche und Ethnopolitik. Ausgewählte Aufsätze*. Budapest, Osiris–MTA Kisebbségkutató Műhely–Magyarországi Németek Országos Önkormányzata, 2000. 156–180. [Eredeti megjelenés: *Südosteuropa*, 1988/4. 142–170.] – SEEWANN, Gerhard: Zur ungarischen Geschichtsschreibung über die Vertreibung der Ungarndeutschen, 1980–1996. Einführung. In: TÖTH Ágnes: *Migrationen in Ungarn 1945–1948. Vertreibung der Ungarndeutschen, Binnenwanderungen und slowakisch-ungarischen Bevölkerungsaustausch*. München, Oldenbourg, 2001. 7–22.

⁷ MÓD Aladár: *400 év küzdelem az önálló Magyarországért*. Budapest, Szikra, 1945. – ANDICS Erzsébet: *Fasizmus és reakció Magyarországon*. Budapest, Szikra, 1945.

⁸ ARATÓ Endre: Der „Volksbund der Deutschen in Ungarn” – eine Fünfte Kolonne des Hitlerfaschismus. *Jahrbuch für Geschichte der UdSSR und der volksdemokratischen Länder Europas*, 1961. 289–296.

„bonni dokumentáció”⁹ A Lengyelország, Csehszlovákia, Magyarország, Románia és Jugoszlávia területéről elűzött/kitelepített németajkú népesség szenvedéstörténetét dokumentáló vállalkozás (hazánkat a sorozat második kötete¹⁰ tárgyalta) noha épp lebontani igyekezett az érintett államok oldaláról tapasztalható hallgatás falát a német polgári lakossággal szembeni embertelen eljárás drámai erejű bemutatása révén, mégis alapvetően a döntéshozó nagyhatalmak felelősségét ábrázolta. Márpedig ily módon akarva-akaratlanul asszisztált a Magyarországon mindvégig előszeregettel hangoztatott „Potsdam-legenda” fennmaradásához, tehermentesítvén ezzel a magyar kormányt a reá nehezedő erkölcsi felelősség alól. Nem véletlen, hogy a térségből, köztük hazánkból kitelepített németek történeti affinitású rétegei körében nem aratott osztatlan elismerést a hatalmas vállalkozás. Ezzel is magyarázható, hogy a magyarországi német származású – egykor a Volksbund belső intellektuális elitjéhez tartozó, amúgy elfogultsága ellenére remek történész szakember – Johann Weidlein hamar egy „ellendokumentáció” összeállításába kezdett,¹¹ mely a korabeli magyar kormányzat, a magyar társadalom és a németellenes magyar közhangulat felelősségét igyekezett kidomborítani.¹²

A historiográfiai szintézisek egyöntetűen korszakhatár gyanánt jelenítik meg a magyarországi németiség történeti kutatása szempontjából az 1960/70-es évek fordulóját, amikortól a hazai szaktudomány mozgástere is lényegesen megnőtt. A levert forradalom után a rendszer ekkorra már konszolidálódott, amit nemcsak a belső elégedetlenség elfojtása, de a külkapcsolatoknak a politikai elit számára megnyugtató alakulása is elősegített: a hidegháború fojtogató légköre oldódott, a baloldali irányítás alá kerülő NSZK keleti nyitásra kezdett, a magyar–német kapcsolatok kedvezően alakultak. Egyre többször lehetett hallani a hazai németek „híd szerepéről”, és a feljűk mutatott korábbi állandó nyugtalanságot mindinkább eltüntette a szomszédos államok kisebbségi magyarságáért érzett aggodás, ami aztán a társadalom szélesebb

⁹ BEER, Mathias: Im Spannungsfeld von Politik und Zeitgeschichte. Das Großforschungsprojekt „Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa”. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 1998/3. 345–389.

¹⁰ *Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ostmittel-Europa. Band II. Das Schicksal der Deutschen in Ungarn.* Szerk. SCHIEDER, Theodor. Bonn, Bundesministerium für Vertriebene, 1956.

¹¹ WEIDLEIN, Johann: *Geschichte der Ungarndeutschen in Dokumenten 1930–1950.* Schorndorf, 1958. – A kötet magyar nyelven csak a rendszerváltás után jelent meg, ld. WEIDLEIN, Johann: *A magyarországi németiség küzdelme fennmaradásáért 1930–1950.* Ford. WESNER, Franz. [Heidelberg], Suevia Pannonica, 1996.

¹² A témához KALTENECKER Krisztina: Szolidaritás és legalizált önkény. A „Bonni dokumentáció” Magyarország-képéről. *Kút. Az ELTE BTK Történelem-tudományok Doktori Iskola kiadványa*, 2003/1. 77–94. – Uő.: A magyar–német együttélés a Schieder–Weidlein történelemszöveg tükrében. In: *A Kárpát-medence népeinek együttélése a 19–20. században. Tanulmányok.* Szerk. EGRY Gábor – FEITL István. Budapest, Napvilág, 2005. 223–253.

köreit is nyitotta tette a saját kisebbségeink iránti empátia gondolatára. Ezzel párhuzamosan az állam részéről is enyhült a szaktudományra nehezedeő ideológiai és politikai nyomás, így – a többi nemzetiséghez képest némi fáziskéséssel – a hazai németekre vonatkozóan is felpezsdülhetett a mindedig mesterségesen fékezett tudományos érdeklődés. Világosan jelezte az új korszak beköszöntét a kutatások bázisát jelentő intézményi háló megszerveződése: rövid néhány év alatt feltucatnyi kisebbségkutató műhely jött létre,¹³ melyek közül az Állami Gorkij Könyvtár Nemzetiségi Kutató és Dokumentációs Központja különleges jelentőséggel bírt. Ők adták ki ugyanis az első olyan bibliográfiai adatbázist, mely a hazai németekre vonatkozóan az 1945–1975 közötti időszakban született irodalmat gyűjtötte egybe.¹⁴

A hazai németekre irányuló történeti kutatások egyrészt a jelentősebb „német múlttal” rendelkező és emiatt nagyobb helyi forrásanyaggal rendelkező megyék levéltáraihoz (Baranya) köthetők, másrészt pedig az országos (nagybani) kontextus főbb esemény- és politikatörténeti vázának tudományos igényű rekonstruálására koncentráltak, ám – tisztelet a kivételnek – semmiképp sem a kánonnal szembefordulni, inkább csak tényanyaggal megtölteni, vagy legfeljebb árnyalni igyekeztek a korábbi két évtized politikai publicisztikája által sulykolt toposzokat. E vizsgálatok alapvetően Berlinnek Budapesthez illetve a német kisebbséghez való viszonyára, a magyar külpolitika (revíziós politika) és a nemzetiségpolitika összefüggéseire, a hazai német mozgalom intézményi kereteinek (Volksbildungsvereine, Volksbund) kiépülésére és működésére, valamint II. világháború alatti szerepvállalására irányultak (például SS-sorozások), nem pedig a minket most érdeklő 1945 utáni megtorlásokra, jóllehet e szankciók általános jogszabályi keretei iránti érdeklődés már ekkoriban is tetten érhető.¹⁵ A hazai németiség 1945 előtti helyzetével foglalkozó kutatás – főként annak két emblematikus alakja, Tilkovszky Loránt és Bellér Béla – eredményei a mondhatni „pozitivistá” szorgalommal feltárt hatalmas tényanyag folytán (a kötelező sallangok lehántása után) még ma is haszonnal forgathatók. Még akkor is így van ez, ha maguk az említett tudósok között sem volt feltétlen esélyegyenlőség. Tilkovszky külföldi (németországi) levéltári kutatásokat folytatva bizonyíthatta alapteóriáját, miszerint a hazai németiséget korlátozó kormányzati politika alapvetően a Berlin térségünkbeli expanziójával szembeni állandó defenzívával indokol-

¹³ FEHÉR István: *Az utolsó percben. Magyarország nemzetiségei 1945–1990*. Budapest, Kossuth, 1993. 15–16. (A továbbiakban: FEHÉR, 1993.) – TÓTH, 2010. 18.

¹⁴ *Németek Magyarországon. Nemzetiségi dokumentáció*. Szerk. KÄFER István. Budapest, Állami Gorkij Könyvtár, 1983.

¹⁵ KOMANOVICS József: A hazai nemzetiségek helyzetét szabályozó rendelkezések és ezek végrehajtása a felszabadulást követő években (1945–1950). In: *Baranyai helytörténetírás 1978*. Szerk. SZITA László. Pécs, BaML, 1979. 559–568.

ható. Ezzel szemben a nevezett kisebbség iránt több empátiát mutató Bellérnek – aki szerint a hazai németek radikalizálódását és a hitleri Németország felé fordulását épp az emancipációs törekvéseiket zátonyra futtató hivatalos nemzetiségpolitika elleni védekezés indokolta – nem engedélyezték a nyugati archívumokhoz való hozzáférést, így ő csupán hazai forrásokra és az igen alaposan kiértékelt német nemzeti-ségi sajtóra alapozhatott.¹⁶

Nagyjából a 80-as évek elejéig tartott – e tekintetben is mérföldkő az említett Aczél-beszéd – a hazai németek történeti kutatásának iménti korszaka, mely a vizsgált kérdéskörök vitathatatlanul tudományos megalapozottságú közelítésmódja ellenére is a politikai/ideológiai elvárások fogságában telt. Tisztában volt ezzel a magyar történész-társadalom maga is, ám kitörni ebből, vagy akár csak kifelé bevallani mindezt, ekkor még lehetetlen volt. A látásmódja miatt Németországból sokat támadott Tilkovszky csak a 80-as évek végén, egy Budapesten tartott nemzetközi történész-konferencián vállalkozott az önkritikára. Szavai szerint a politika „a történetírás számára is meghatározó volt” és épp ezért „sajnos igen sokat veszített hiteléből”. Azt is hozzátette: „[...] tulajdonképpen meg is tudom érteni az izgatott, elkeseredett, vádló hangot a másik oldalról.”¹⁷ A szóban forgó „másik oldal” persze maga sem volt egységes; Spannenger három jól elkülöníthető csoportra bontotta a kitelepített hazai német elitet is magába foglaló ellentábort. Az első csoportot a retorziókban személyesen is érintett úgynevezett „Erlebnisgeneration” jelenti (köztük Paul Flach, Johann Weidlein, Anton Tafferner), akik bírálatainak hitelét metodikai hiányosságaik vagy épp leplezetlen emocionális elfogultságaik csökkentették ugyan, ám speciális ismereteik és „aprómunkájuk” folytán mások által alig figyelembe vett adatokkal gazdagították az összképet. A másodikat azok, akik (szemben az előzőekkel) nem tekintették belülről fakadó kötelességnek közösségük mentegetését, a felelősség relativizálását vagy akár áthárítását, s így tudományos igényességük nem kérdőjeleződött meg (Joachim Kühl [= Hans Beyer], Friedrich Spiegel-Schmidt, Matthias Annabring). A harmadik csoport pedig az újabb generációhoz tartozó, identitásukban már németországi német történészek tábora (Günther Schödl, Gernot Seide, Johann Böhm,

¹⁶ SPANNENBERGER, 2005. 23. – BELLÉR Béla: *A Volksbildungsverein-től a Volksbund-ig. A magyarországi németek története 1933–1938*. Budapest, Új Mandátum, 2002. 10–11. [Utóbbi mű még 1982-ben született, de hazai megjelenésére már csak Bellér halála után került sor, amit még a németre lefordított verzió is beelőzött: *Vom Volksbildungsverein zum Volksbund. Geschichte der Deutschen in Ungarn 1933–1938*. Speyer, Suevia Pannonica, 2000.]

¹⁷ *300 éves együttélés. A magyarországi németek történetéből. Budapesti Nemzetközi Történészkonferencia (1987. március 5–6.) / 300 Jahre Zusammenleben. Aus der Geschichte der Ungarndeutschen. Internationale Historikerkonferenz in Budapest (5–6. März 1987). I–II*. Szerk. HAMBUCH Vendel. Budapest, Tankönyvkiadó, 1988. II. 260. (A továbbiakban: *300 éves együttélés*, 1988.)

Gerhard Seewann), akik kompromittálódott pályatársaik felé is distanciát tartva, frissebb és korszerűbb szellemiséget kívántak behozni a kutatásba.¹⁸

Ebben a korszakban nemcsak a hazai, de a németországi szakirodalom sem tett hozzá érdemi eredményeket a kitelepítési tematikához. Az imént jelzett „másik oldal” ugyanis inkább az 1945 előtti események vonatkozásában publikált, így aztán a „bonni dokumentáció” valóban nagyszabású projektjének lezárulta után, egész a 80-as évekig, „a nyugatnémet történészek érdeklődése a német kisebbségek történelme iránt csaknem teljesen megszűnt”.¹⁹ Így részükről a magyarországi németek kitelepítését mindmáig nem kísérelte meg senki sem egy átfogó monográfia formájában feldolgozni. A hazai szakemberek között olyan is akad, aki még azt is kétségbe vonja, sor fog-e kerülni valaha is erre: a német történészeknek ugyanis más a perspektívájuk. „Az ő szemszögükből »Vertreibung«-kérdés létezik, függetlenül attól, hogy a kitelepítettek honnan jöttek Németországba. A magyar perspektíva a magyarországi németekből indul ki. [A]míg mi pl. a Budapest környéki németek kitelepítését vizsgáljuk, [addig] ők pl. a Württembergbe kitelepítetteket kutatják, akik között több országból érkezettek vannak.”²⁰ Más a nézőpont, s így mások a prioritások. A Magyarországról történő kitelepítések szisztematikus vizsgálatát aligha fogja más elvégezni helyettünk.

Az 1980-as évek kezdetétől, tehát jó egy évtizeddel a XX. századi hazai németkérdés érdemi kutatásának nyitánya után (mintegy újabb lépcsőfokaként a magyar történettudomány számára fokozatosan adagolt szabadságnak), a kitelepítés-témához is hozzá lehetett már nyúlni. Ennek első látványos gyümölcse 1982-ben ért be, amikor Balogh Sándor a népi demokratikus korszak külpolitikájának alapvetését adva a németek kitelepítését is tárgyalta, természetesen döntően a külpolitikai körülményekre fókuszálva.²¹ A munkában a németkérdés belpolitikai vonatkozásai csak alárendelt szerepet kaptak, de a németek eltávolításának ténye is (ahogyan a témában született első fecskék mindegyikében) csupán a II. világháborút követő magyarországi átalakulás periférikus szegmenseként, az események egyik mellékszálaként jelent meg, miközben az önfelmentő effektus működésének jeleként az intézkedések inkább a kényszerítő körülmények, a nagyhatalmi előírás és a külpolitikai mozgástér szűkösége perspektívájába helyeződtek. Szintén a kérdés nemzetközi dimenziói

¹⁸ SPANNENBERGER, 2005. 24–28.

¹⁹ TÓTH szerk., 2018. 6.

²⁰ MARCHUT, 2014. 17.

²¹ BALOGH Sándor: *A népi demokratikus Magyarország külpolitikája 1945–1947*. Budapest, Kossuth, 1982. 77–102.

kaptak hangsúlyt az Ideiglenes Nemzeti Kormány fegyverszüneti tárgyalásainak körülményeit feltáró vizsgálatban.²²

A 80-as évek végére az első monográfia is megszületett a hazai németek kitelepítéséről.²³ A munka némely hibája ellenére (leegyszerűsítő megállapítások, a komparatív szemlélet hiánya) számos erényt vonultat fel, hiszen amellett hogy szintetizálja a már publikált kutatások ismereteit, saját levéltári kutatásokat és a világháború utáni vidéki sajtótermékekből kinyert adatokat is hasznosít, ugyanakkor abszolút nívóval, hogy számos lokális eseménnyel illusztrálja a nagybani folyamatokat. Utóbbi téren nagy segítséget jelentett a helytörténeti kutatások néhány mélyfúrása: például Vas, Veszprém, Baranya, Somogy megye, a Hegyhát és a Dél-Dunántúl, vagy épp egyes németlakta községek vonatkozásában.²⁴ Jól kitapintható volt továbbá az a tendencia is, hogy az országos eseménytörténet mellett (mely azért a kutatások alapvető és általános irányát adta a németiségre vonatkozó kutatómunka érdemi beindulása óta) a 80-as évtized folyamán a kutatók figyelme a helyi és a regionális folyamatok felé fordult, így a megyei levéltárakban őrzött számos – nemzetiségtörténetileg is releváns – dokumentum került feltárára. Az évtized legvégére – már Fehér monográfiája után – további értékes lokális vizsgálatok láttak napvilágot, egyebek mellett Somogy és a Délkelet-Dunántúl, Észak-Magyarország, továbbá Győr-Sopron, Bács-Bodrog és Békés-Csanád vonatkozásában.²⁵

²² KOROM Mihály: *Magyarország ideiglenes nemzeti kormánya és a fegyverszünet 1944–1945*. Budapest, Akadémiai, 1981.

²³ FEHÉR István: *A magyarországi németek kitelepítése 1945–1950*. Budapest, Akadémiai, 1988.

²⁴ ZIELBAUER György: Képek a Vas megyei nemzetiségiek közelmúltjáról (1945–1948). *Vasi szemle*, 1982/3. 421–438. – BESZTERI Béla: A nemzeti bizottságok tevékenysége Veszprém megyében (1945. április – 1949. január). *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 3. Szerk. ÉRI István. Veszprém, 1965. 205–244. – KOMANOVICS József: *Telepítések Baranyában (kitelepítés, betelepítés, lakosságcsere) 1945–1948*. Kandidátusi disszertáció, 1969. – ZIELBAUER György: Észak-Somogy németisége XX. századi történetének néhány kérdése. *Somogy*, 1986/6. 87–94. – FÜZES Miklós: A német nemzetiségi mozgalom a baranyai Hegyháton 1934–1944. In: *A Dunántúl településtörténete V*. Szerk. FARKAS Gábor. Veszprém, VEAB, 1982. 230–234. – FEHÉR István: *Politikai küzdelmek a Dél-Dunántúlon 1944–1946*. Budapest, Akadémiai, 1972. – FÜZES Miklós: A népesség anyanyelv szerinti összetételét befolyásoló tényezők Délkelet-Dunántúlon 1941 és 1949 között. In: *Baranyai Helytörténetírás 1985–1986*. Szerk. SZITA László. Pécs, BaML, 1986. 715–773. – BOGNÁR Tibor: A hazai németiségre vonatkozó rendelkezések végrehajtása Szulokon 1945 és 1949 között. In: *Somogy Megye Múltjából 17*. Szerk. KANYAR József. Kaposvár, SML, 1986. 409–418. – ZIELBAUER György: *Elek község története (1920–1949)*. Egyetemi doktori értekezés. 1969.

²⁵ BOGNÁR Tibor: Nemzethűségi vizsgálatok a Somogy megyei németek körében, 1945–1946. In: *Somogy Megye Múltjából 19*. Szerk. KANYAR József. Kaposvár, SML, 1988. 309–328. – BOGNÁR Tibor: A német lakosság elleni jogfosztó és korlátozó intézkedések Somogy megyében 1946–1949. In: *Somogy Megye Múltjából 20*. Szerk. KANYAR József. Kaposvár, SML, 1989. 353–362. – FÜZES Miklós: *Forgószél. Ki- és betelepítések Délkelet-Dunántúlon 1944–1948 között*. Pécs, BaML, 1990. – ZIELBAUER György: Észak-Magyarország németisége 1940–1950 között. *Borsodi szemle*, 1989/1.

1989/90 emblematikus változásai – melyek a nagypolitika terén korszakhatárt jelöltek ki s a német lakosság „kollektív” bűneit illető sommás ítéletek jogi relevanciáját is levetkezték – a hazai németiségre irányuló történeti kutatások terén valójában nem jelentettek fordulópontot. A sokáig tabuként kezelt elűzés/kitelepítés-tematika mind nagyobb szabadságfokkal történő tudományos kutatása már évek óta zajlott, így hát a rendszerváltás időszakában végrehajtott politikai rehabilitáció demonstratív megnyilvánulásai²⁶ csupán megerősítették és legitimálták ezt a folyamatot. Az ideológiai gátak immár végleg elháruló problémája, a korszak amúgy is kitapintható társadalmi pezsgése és a jogfosztások elszenvedői iránti egyre növekvő empátia persze jótékonyan hatott a tudományos munkára; a kényszermigrációs tematika konjunktúrája azonban törvényszerűen és hamar (a 90-es évek második felében) tovaszállt. Mindazonáltal jogosnak tűnik, hogy a szűkebb témánkra vonatkozó historiográfia kapcsán, elkerülendő a túlzott leegyszerűsítést, ne pusztán 1990 előtti illetve utáni korszakról beszéljünk, hanem egy a rendszerváltozást megelőző és az azt követő pár évet egyaránt magába foglaló dekad – mint sajátos és elkülönült korszak – létezését is konstatáljuk. Ennek legfontosabb hozadéka nem a (kétségkívül számos új eredményt felmutató) történeti publikációk sokasága volt, hanem az, hogy a mindeddig csupán a történész berkekre korlátozódó szaktudományos diskurzus kikerült az ekkor igen élénk társadalmi nyilvánosság közegébe, egy a korábbiakhoz képest alapvetően megváltozott, nyitott és jótékony kontextusba. A korszak emlékezetpolitikai kezdeményezései a németiséget fél évszázaddal korábban elért drámai retorziók kapcsán, a számtalan megemlékezés és emlékműavatás,²⁷ a régóta várt bocsánatkérés a magyar állam nevében (Tabajdi Csaba), a felfokozott sajtóérdeklődés, valamint a kapcsolódó számos kulturális esemény, így például a Mezőgazdasági

31–39. – BALOGH Sándor – ZIELBAUER György: A magyarországi németiség második világháború utáni történetének Győr-Sopron megyei vonatkozásai. *Győri Tanulmányok*, 1988/9. 7–17. – TÓTH Ágnes: *Telepítések Csonka Bács-Bodrog vármegyében 1945–1948*. Kecskemét, BKML, 1989. – ERDMANN Gyula: *Deportálás, kényszermunka. Békési és csanádi németek szovjet munkatáborokban*. BéML, Gyula, 1990.

²⁶ 35/1990. és 36/1990. sz. országgyűlési határozatok „a magyarországi német kisebbség kollektív sérelmeinek orvoslásáról”, illetve „a Szovjetunióba kollektív munkára elhurcolt, valamint a Szovjetunió bíróságai által elítélt, és időközben bűncselekmény hiányában rehabilitált magyar állampolgárok sérelmeinek orvoslásáról”.

²⁷ BOROS Géza: Emlékezet és felejtés. Kitelepítési emlékművek Magyarországon (1989–2004). *Regió*, 2005/2. 93–110. – SCHELL Csilla: „Pro memoria” – Denkmäler als Erinnerung an die Vertreibung in Ungarn seit der Wende. *Jahrbuch für Europäische Ethnologie – Ungarn*, 2013. 213–230. – MÁRKUS Beáta – TÓTH Ágnes: A németek elhurcolásának és kitelepítésének magyarországi emlékhelyei (1952–2015). In: *Ünnep és felejtés. Emlékezet, identitás, politika*. Szerk. FILEP Tamás Gusztáv. Budapest, Kalligram, 2018. 142–171.

Múzeumban megrendezett kiállítás a kollektív büntetés áldozatairól, mind-mind a múltfeldolgozást („*Vergangenheitsbewältigung*”) szolgálták.

A közgondolkodás alakításában bekövetkezett vitathatatlan sikerek mellett ugyanakkor maga a szaktudomány is jelentős eredményeket könyvelhetett el. A szovjet blokk összeomlását nem sokkal megelőző – politikai és szakmai tekintetben egyaránt nagy jelentőségű – történész-konferenciát²⁸ a kitelepítés 50 éves évfordulójára időzítve egy újabb – igaz, már jóval kevesebb érdemi hozadékot felmutatni tudó – nemzetközi tanácskozás követte. A köztársasági elnök védnöksége alatt, az MTA elnöke fölvezetőjével megnyitott konferencián²⁹ a minket most közelebbről érdeklő témát Korom Mihály és Balogh Sándor foglalta össze, ám ők – szemléletmódjuk tekintetében kevésbé tükrözve a megújulást – „nem, vagy csak részben támaszkodtak az utolsó évtized kutatási eredményeire”.³⁰ A szakmában sokakat hiányérzettel töltött el (bár a tudomány világában ez inkább további motivációt szokott jelenteni), hogy a résztvevők sem a Potsdam-legenda kérdésében, sem pedig az elűzés/kitelepítés terminológiája, vagyis az eltérő német és magyar fogalomhasználat kapcsán nem tudtak közös nevezőre jutni.

Tematikailag azonban egyértelműen színesedett a kényszermigrációval foglalkozó hazai szakirodalom ebben az átmeneti korszakban. Folytatva a 80-as években már kibontakozó és gyümölcsözőnek bizonyuló tendenciát – a lokális folyamatok alaposabb megismerését, a centrum és a periféria közötti kölcsönhatások számbavételét – további vizsgálatok tisztáztak némely helyi német közösséget ért atrocitásokat és büntetőszankciókat.³¹ Ezek révén az országos összkép (ld. a kitelepítések település-

²⁸ 300 éves együttélés, 1988.

²⁹ *Beitrag der Ungarndeutschen zum Aufbau der gemeinsamen Heimat. Wissenschaftliche Tagung anlässlich des 50. Jahrestages der Vertreibung / A magyarországi németek hozzájárulása a közös haza építéséhez. Tudományos tanácskozás az elűzés 50. évfordulóján.* Szerk. ZIELBAUER György. Budapest, Országos Német Önkormányzat, 1996.

³⁰ TÓTH, 2010. 24.

³¹ BOGNÁR Tibor: Törvényesség és törvénytelenység a hazai németek elleni eljárásban a háború előtti és utáni jogalkotás tükrében. In: *Somogy Megye Múltjából 21.* Szerk. KANYAR József. Kaposvár, SML, 1990. 263–282. – Uő.: Adatok a Somogy megyei németlakta települések 1945–1950 közötti helyzetéhez. In: *Somogy Megye Múltjából 22.* Szerk. SZILI Ferenc. Kaposvár, SML, 1991. 221–238. – TÓTH Ágnes: *Telepítések Csonka Bács-Bodrog vármegyében 1945–1948.* Kecskemét, BKML, 1989. – FÜZES Miklós: *Forgószél. Ki- és betelepítések Délkelet-Dunántúlon 1944–1948 között.* Pécs, BaML, 1990. – Uő.: Völgységi forgószél. Népeségviszonyok változásai a régióban. In: *A Völgység két évszázada. Előadások és tanulmányok az 1990. október 20–21-i bonyhádi történészkonferencián.* Szerk. SZITA László. Bonyhád, MTA PAB, 1991. 33–45. – TILKOVSKY Loránt: *Hét évtized a magyarországi németek történetéből 1919–1989.* Budapest, Kossuth, 1989. – ZIELBAUER György: *Adatok és tények a magyarországi németiség történetéből 1945–1949.* Budapest, Akadémiai, 1989. – Uő.: *A magyarországi németiség nehéz évtizede 1945–1955.* Szombathely, Pannon Műhely. 1990.

szinten sok tekintetben igen különböző lefolyását, illetve a szakaszolás és a számszerűsítés problémáját) érdemben gazdagodott.

Új, a korábbiakban egyáltalán nem kutatott téma is megjelent ebben a korszakban: még a 80-as évek első felének fölülről engedélyezett tematikai nyitása és a lassan fölengedő szorítás növekvő mozgástere közepette sem lehetett szó arról, hogy a „Verschleppung”, az elhurcolások kérdésköréhez hozzányúlhasson a hazai történettudomány. Az évtized legvégére azonban ez is megváltozott, így az első kutatási eredmények a szovjet hadsereg általi kényszermunkára kiszállítás, a „rabszolgaszerzés” hazai német vonatkozásairól már a rendszerváltozás évében napvilágot láttak.³² Megkönnyítette e folyamatot, hogy az eseményekben érintettek részéről az évtizedeken át hordozott félelem, az elfojtás és bezárkózás természetes attitűdje lassan ugyan, de feloldódott, és a szovjet csapatok kivonulása után meg is szűnt. Egyre több lehetőség nyílt személyes beszélgetésekre, interjúkra, illetve a forrásfeltárás egyéb módozataira (féltve őrzött családi levelezések megnyitására, egyéni élettörténetek megismerésére). Az *oral history* beépült a témára vonatkozó kutatások eszköztárába, jóllehet a segítségével kinyert ismeretanyag metodikailag nem épp szakszerű – olykor kimondottan dilettáns – hasznosítását rendre felpanaszolják a szakemberek. A jóvátételi munkára hurcoltaktól származó visszaemlékezések és a Németországba kitelepítettek hányattatásait (egyénekét vagy akár egész faluközösségét) felidéző dokumentumgyűjtemények teljesen új szint hoztak a rideg számok és tények világába. E tekintetben érdemes röviden utalni a vonatkozó adatok gazdag tárházát a magával ragadó emocionalitással ötvöző, műfajilag nehezen definiálható *Heimatbuch*okra. Ezek – igen eltérő „történelmi” képzettséggel bíró lokálpatrióták változó színvonalú munkái gyanánt – az egyes települések múltját a kolonizációtól a kitelepítésig tekintik át, miközben az elűzetés lelki traumájának érzelmi egyoldalúságával, illetve az új (németországi) közegben a régi haza csoportképző és identitásőrző motivációival egyfajta kimerevített, retrospektív visszatükrözését adják az átélt eseményeknek.³³

A 90-es évek első fele, amellet hogy a potsdami döntéssel igazán nem magyarázható (hisz azt hónapokkal megelőző) elhurcolások kérdését a kutatások súlyponti

³² ERDMANN Gyula: *Deportálás, kényszermunka. Békési és csanádi németek szovjet munkatáborokban*. Gyula, BéML, 1990. – *Die Verschleppung ungarländischer Deutscher 1944/45. Erste Station der kollektiven Bestrafung (Dokumentarband) / Magyarországi németek elhurcolása 1944/45. A kollektív büntetés első állomása (Dokumentumkötet)*. Szerk. ZIELBAUER György. Budapest, Verband der Ungarndeutschen, 1990. (A továbbiakban: ZIELBAUER szerk., 1990.) – FÜZES Miklós: *Modern rabszolgaság. „Malenkij robot”. Magyar állampolgárok a Szovjetunió munkatáboráiban 1945–1949*. Budapest, Formatív, 1990. – Uő.: *A rabszolgaszerzés*. In: ZIELBAUER szerk., 1990. 85–110.

³³ OROSZNÉ TAKÁCS Katalin: *Die zur Erinnerung gewordene Heimat, Heimatbücher der vertriebenen Ungarndeutschen*. PhD-értekezés. Budapest, 2008. – *Das Heimatbuch. Geschichte, Methodik, Wirkung*. Szerk. BEER, Mathias. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2011.

kérdésévé emelte, számos más téren is a szakmai munka érdemi elmélyülését hozta. Újabb szintézis született például a kitelepítés témájában,³⁴ mely szemléletmódját és módszertanát tekintve jelentősen meghaladta a főntebb már tárgyalt első (Fehér-féle) összefoglalást. Tóth Ágnes máig alapvető könyvének innovációja – túl azon, hogy végre nem kizárólag a politikatörténetre koncentrált – főként az volt, hogy a Magyarországon belül (és Európán belül máshol is) zajló többlépcsős népességmozgás és telepítési folyamat részeként tárgyalta a németek kitelepítését, a nemzetközi kontextusba helyezés pedig nem a történelmi felelősség áthárítását célozta, hanem a régóta hiányzó összehasonlító, komparatív szemlélet behozását a hazai vizsgálatokba. Mind ez a Potsdam-legenda meghaladása előtt nyitotta meg az utat, előkészítve és ösztönözve a magyar kormány és a magyar társadalom saját felelősségének vizsgálatát. Hasonló felfogásmód az országos áttekintés mellett nemsokára a regionális szintű vizsgálatokban is teret kapott,³⁵ és úgyszintén e motiváció – vagyis a kétségkívül meglévő *kényszerek* mellett a mindeddig elsikkadni hagyott belső társadalmi *igények*, voltaképp tehát a bűnbakképzési mechanizmus bemutatása – vezérelte ama sajtószemelvény összeállítását is, mely a II. világháborút követő évek hazai hírlapjaiból ad válogatást a németek kitelepítését előkészítő illetve annak jogosságát igazoló propaganda bemutatásával.³⁶ Egyes kutatók saját munkásságuk szintetizálására és korábbi felfogásmódjuk revidálására törekedve – a legújabb kutatási eredményeket adaptálva – értékes áttekintésekkel gazdagították a hazai németiség történetére vonatkozó irodalmat.³⁷ A magyarországi publikációk mellett a 90-es évek közepétől számos olyan németországi projekt eredménye is napvilágot látott, amelyek a szűkebb hazánk és tágabb térségünk németajkú népessége iránt érdeklődő kutatók számára – bibliográfiai segédlet, forráskiadás, vagy épp a kényszermigrációs folyamat bemutatása formájában – nélkülözhetetlen segítséget nyújtanak.³⁸

³⁴ TÓTH Ágnes: *Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák–magyar lakosságcsere összefüggései*. Kecskemét, BKML, 1993.

³⁵ FEHÉR István: *A soknemzetiségű Baranya a 20. században*. Pécs, Pro Pannónia, 1996.

³⁶ ZIELBAUER György: *A magyarországi németek elhurcolása és elűzése. Válogatott szemelvények a korabeli magyar sajtóból 1944–1948*. Budapest, Országos Német Önkormányzat, 1996.

³⁷ TILKOVSKY Loránt: *Német nemzetiség – magyar hazafiság. Tanulmányok a magyarországi németiség történetéből*. Pécs, JPTE TK, 1997. – Uő.: *Nemzetiségi politika Magyarországon a 20. században*. Debrecen, Csokonai, 1998.

³⁸ *Bibliographisches Handbuch der ethnischen Gruppen Südosteuropas, I–II*. Szerk. SEEWANN, Gerhard–DIPPOLD, Péter. München, Oldenbourg, 1997. – *Akten des Volksgerichtsprozesses gegen Franz A. Basch*. Szerk. SEEWANN, Gerhard – SPANNENBERGER, Norbert. München, Oldenbourg, 1999. – *Migrationen und ihre Auswirkungen. Das Beispiel Ungarn 1918–1995*. Szerk. SEEWANN, Gerhard. München, Oldenbourg, 1997. – *Nationale Frage und Vertreibung in der Tschechoslowakei und Ungarn 1938–1948*. Szerk. PLASCHKA, Richard–HASSELSTEINER, Horst – SUPPAN, Arnold – M. DRABEK, Anna. Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1997.

A kitelepítési téma iránt a rendszerváltozás időszakában még olyannyira kitapintható konjunktúra lassú elülése, illetve az 50 éves évfordulóra szervezett konferenciának épp az igazán kardinális problémák feloldása terén mutatkozó sikertelensége végleg lezárta az átmenet korszakát a kutatásban. A 90-es évek második fele a megoldatlanul maradt kérdések újszerű megközelítésével, s mind a szemlélet, mind a munkamódszer tekintetében az érdemi innováció felé fordulással voltaképp átvezetett a szakterülettel foglalkozó vizsgálatok új korszakába, ahol a hatás–ellenhatás-mechanizmus mindkét pólusa – így a kommunista történetírás szőnyeg alá söprési törekvése, illetve a sokáig elfojtott sérelmekre építkező emocionalitás – egyaránt visszaszorult, és ezzel párhuzamosan teret nyert a komplex látásmód és a komparatív személet.

A megújulás fontos elemeként számolhatunk be a hazai német lakosság vizsgálatában a művelődés- és társadalomtörténeti aspektusok fölerősödéséről, ugyanakkor megmaradt, sőt tovább mélyült a lokális és regionális kutatások jelentősége is. Az ezredforduló egy sajátos, a kisebbségkutatást a kulturális antropológia vizsgálati módszereivel ötvöző kutatási irányaként érdemel figyelmet a hazai németek hazaképenek, identitásának, kettős kötődésének vizsgálata.³⁹ Számos lokális német közösség vonatkozásában születtek a társadalomtörténeti aspektusokra nagy hangsúlyt helyező mélyfúrások.⁴⁰

³⁹ BINDORFFER Györgyi: *Kettős identitás. Etnikai és nemzeti azonosságtudat Dunabogdányban*. Budapest, Új Mandátum, 2001. – Uő.: „*Wir Schwaben waren immer gute Ungarn.*” Budapest, ELTE Germanistisches Institut, 2005. – Uő.: Migráció, identitás, lojalitás. Az identitásstruktúrák változásai a magyarországi németeknél. In: *Etnikai identitás, politikai lojalitás. Nemzeti és állampolgári kötődések*. Szerk. KOVÁCS Nóra – OSVÁT Anna – SZARKA László. Budapest, Balassi, 2005. 163–181.

⁴⁰ SZENYÉRI Zoltán: *Német sorsok Dél-Dunántúlon (1700–2001)*. Dombóvár, Német Kisebbségi Önkormányzat, 2004. – KRISCH András: *A soproni németek kitelepítése 1946*. Sopron, Escort, 2006. – TÓTH Ágnes: Einige Zusammenhänge zwischen der Bodenreform und dem Wandel der Sozialstruktur im südlichen Transdanubien (1945–1949). In: *Agrarreformen und ethnodemographische Veränderungen. Südosteuropa vom ausgehenden 18. Jahrhundert bis in die Gegenwart*. Szerk. KRAUSS, Karl Peter. Stuttgart, Steiner, 2009. 255–280. – *Jogfosztások Budaörsön (1944–1948)*. Szerk. GRÓSZ András. Budaörs, Bleyer Jakab Helytörténeti Gyűjtemény, 2010. – EILER Ferenc: *Németek, helyi társadalom és hatalom. Harta 1920–1989*. Budapest, Argumentum, 2011. – GONDA Gábor: *Kitaszítva. Kényszeremigráció, nemzetiségpolitika és földreform németek által lakott Dél- és Nyugat-Dunántúli településeken 1944–1948*. Pécs, Pécsi Hittudományi Főiskola–Kronosz, 2014. – MARCHUT, 2014. – OROSZNÉ TAKÁCS Katalin – OROSZ László: „Jó tanács néhány könnyezőnek.” A Veszprém megyei svábok kitelepítésének előkészítése a helyi sajtóban (1945–1946). In: VERITAS Évkönyv 2018. Szerk. UJVÁRY Gábor. Budapest, VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, 2019. 221–236. – *A magyarországi németek elmúlt 100 éve. Nemzetiségpolitika és helyi közösségek*. Szerk. EILER Ferenc – TÓTH Ágnes. Budapest, Társadalomtudományi Kutatóközpont–Argumentum, 2020.

A kényszmigrációs tematikához való újszerű közelítés a történelmi felelősség kérdését sem megkerülni, sem áthárítani nem kívánta már. A Potsdam-legendát, a nemzeti önfelmentés pszichózisának a korábbi években kiirthatatlan jelenségét, végleg sutba vetette.⁴¹ Elsődlegesen mégis arra törekedett, hogy a három legfontosabb aktor, a győztes nagyhatalmak, a budapesti kormányzat és a magyar társadalom felelősségét egységben és együttesen kezelje. Azok a munkák, köztük a kitelepítésre vonatkozó újabb (alapvetően jog- és politikatörténeti prioritású) szintézis,⁴² melyek továbbra is a külső kényszerek determináló erejét hangoztatták, részint a felelősség-áthárítás meghaladására való képtelenségük stigmája, részint pedig a komplex megközelítés hiánya miatt kaptak kritikát. Olyan munkák is születtek viszont ugyanekkor, amelyek elsősorban azt kívánták hangsúlyozni, hogy a „kollektív büntetést” jóval a nyári potsdami konferencia előtt – ld. internálások, földreform – alkalmazták már.⁴³ E szemlélet jelenik meg a magyarországi németek történetének ezer évét (2006-ig) végigkövető legújabb – monumentális – alapvetés vonatkozó fejezetében is.⁴⁴

Az ezredfordulót követően a Szovjetunióba kényszmunkára elhurcoltak vizsgálatát illetően tematikai és módszertani tisztulás zajlik. Ez főként azért szembetűnő, mert 1989/1990 után a deportálások a Vörös Hadsereg által elkövetett bűncselekményként kerültek bemutatásra, a magyar hatóságok tettehársi felelősségét akarva-akaratlanul elmismásolva és csupán az áldozati narratívát hangsúlyozva, az elhurcoltakat pedig a szenvedésekben együttesen érintett, alapvetően egységes közösségként megjelenítve. A kutatások többnyire egyetlen kitűzött részterület vizsgálatára koncentráltak (a lokális közösségekből elhurcoltak száma, a transzport, a lágerkörülmények stb.), nélkülözve valamiféle átfogó és komplex látásmódot. Minthogy az újabb

⁴¹ MARCHUT Réka: Potsdam – kényszer vagy lehetőség? Korabeli értelmezések. In: *Visszatekintés a 19–20. századra. Tanulmányok*. Szerk. ERDŐDY Gábor. Budapest, ELTE BTK, 2011. 190–203. – MARCHUT, 2014. 185–199. – UNGVÁRY Krisztián: A potsdami határozatok legendái a történetírásban. In: *Magyarok 1945-ben*. Szerk. RAINER M. János. Budapest, OSZK–1956-os Intézet Alapítvány, 2015. 248–302.

⁴² ZINNER Tibor: *A magyarországi németek kitelepítése / Die Aussiedlung der Ungarndeutschen*. Budapest, Magyar Hivatalos Közlönykiadó, 2004.

⁴³ BANK Barbara – ÖZE Sándor: *A „német ügy” 1945–1953. A Volksbundtól Tiszalökiig*. Budapest–München–Backnang, Magyarországi Németek Országos Szövetsége, 2005. – TÓTH Ágnes: A németek internálása a Dunántúlon 1945–46. In: *Megtorlások évszázada. Politikai terror és erőszak Magyarországon a 20. században*. Szerk. SZEDERJESI Cecília. Salgótarján–Budapest, NML–1956-os Intézet, 2008. 37–52.

⁴⁴ SEEWANN, Gerhard: *Geschichte der Deutschen in Ungarn. I–II*. Marburg, Herder-Institut, 2012. II. 331–368. (Magyar nyelven: *A magyarországi németek története. I–II*. Budapest, Argumentum, 2015. II. 335–371.)

– mégoly színvonalas és megalapozott – szakmunkák többsége⁴⁵ sem arra vállalkozik, hogy etnikai/anyanyelvi szempontok szerint differenciáljon az elhurcoltak között, a mi kontextusunkban különös figyelmet érdemelnek a szeparáltan a hazai németésre koncentrááló vizsgálatok,⁴⁶ melyek közül Márkus Beáta részstanulmányai épp legújabban álltak össze a kérdéskör alapvető szintézisévé.⁴⁷

Új, korábban alig érintett kutatási területként jelentkezett, s a 90-es évek második felében látványosan megkapaszkodott a kitelepítettek németországi integrációjának kérdésköre,⁴⁸ mely az iránta egyre növekvő érdeklődés folytán a 2000-es években további szép, magyarországi eredményeket hozott.⁴⁹ Ugyanakkor Németországban is újra fölfedezte a történetírás az általa több évtizeden át meglehetősen elhanyagolt területet, így aztán az elűzés/kitelepítés szélesebb kontextusára vonatkozó alapmun-

⁴⁵ STARK Tamás: *Magyar foglyok a Szovjetunióban*. Budapest, Lucidus, 2006. – VARGA Éva Mária: *Magyarok szovjet hadifogságban (1941–1956) az oroszországi levéltári források tükrében*. Budapest, Russica Pannonicana, 2009. – *Törvényes megszállás. Szovjet csapatok Magyarországon 1944–1947 között*. Szerk. L. BALOGH Béni. Budapest, MNL, 2015.

⁴⁶ FÜZES Miklós: Ungarndeutsche in sowjetischen Arbeitslagern 1945–1949. In: *Beiträge zum Geschichtsbild der Donauschwaben*. Szerk. ROTH, Franz. Salzburg, Donauschwäbisches Kulturzentrum, 2001. 77–97. – *Malenkij robot. „Egyetlen bűnünk a származásunk volt...”*. Német és magyar polgári lakosok deportálása „malenkij robot”-ra a sztálini légerekbe 1944/45–1955. Szerk. BOGNÁR Zalán. Pécs, Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre, 2009. – „Itt volt a végállomás”. *Halálos áldozatokkal járó német- és magyarellenes tevékenységek a Kárpát-medencében 1944–1949*. Szerk. BOGNÁR Zalán. Pécs, Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre, 2015. – *Az Elbától Vorkutáig. Magyarok és magyarországi németek szovjet hadifogságban, kényszermunkán és a GULÁG-on*. Szerk. GÉCZI Róbert. Budapest, VERITAS Történetkutató Intézet–Magyar Napló, 2017.

⁴⁷ MÁRKUS Beáta: „Csak egy csepp német vér”. *A német származású civilek Szovjetunióba deportálása Magyarországról 1944/1945*. Pécs, Kronosz, 2020.

⁴⁸ TAKÁCS Katalin: *A magyarországi német nemzetiségű lakosság kitelepítése a bajor sajtó tükrében*. Szakdolgozat. Budapest, 1994. – Uő.: Kitelepített magyarországi németek Bajorországban. *Regio*, 1996/4. 75–103. – KALTENECKER Krisztina: Elűzöttek és beilleszkedésük – Vertriebene und ihre Eingliederung. In: *Múltból a jövőbe. Tanulmányok*. Szerk. PÖLÖSKEI Ferenc – STEMLER Gyula. Budapest, ELTE BTK, 1997. 182–192. – FÜZES Miklós: *Valami Magyarországon maradt / Etwas blieb daheim in Ungarn. (A kitelepített magyarországi németek beilleszkedése Németországban.)* Pécs, BaML, 1999.

⁴⁹ MAYER János: „Most menekültnek hívnak...” *Az elűzött észak-bácskai németek integrációja Nyugat-Németországban*. PhD-értekezés. Pécs, 2001. – RUTSCH Nóra: A magyarországi németek beilleszkedése Németország szovjet zónájába. In: *Minderheiten und Mehrheiten in ihren Wechselbeziehungen im südöstlichen Mitteleuropa. Festschrift für Gerhard Seewann zum 65. Geburtstag*. Szerk. VITÁRI Zsolt. Pécs, Pécsi Tudományegyetem, 2009. 165–180. – SCHELL Csilla: „...aber wenn man sich Deutsch bekennt darf man nicht mehr nachhause wenn es einmal soweit kommt / ...de ha az ember németnek vallja magát, akkor nem mehet majd haza, ha arra kerül sor”. Adatok egy Württembergbe kiűzött budaörsi család integrációjához magánlevelek tükrében. *Pro Minoritate*, 2016. Nyár. 19–46.

kák⁵⁰ mellett napvilágot láttak az integráció, a beilleszkedés folyamatát tárgyaló publikációk is, a témát a befogadó közeg és az érkezők hatalmas tömegei nézőpontjából egyaránt megvizsgálva.⁵¹ Bár a német szakemberek – a nehézségeket, és azok leküzdése után a sikereket kidomborítva – inkább a saját államuk, mint a kibocsájtó országok szemüvegén át nézték a rendkívül komplex problémát, olykor arra is talá-lunk példát, hogy a vizsgálandó csoportot kimondottan a magyarországi származás alapján jelölték ki.⁵²

A kitelepített német tömegek rendkívüli nehézségekkel járó, de alapvetően mégis-csak sikeres németországi beilleszkedését remekül árnyalja az a sokáig észrevétlenül maradt rész-szegmens, amelyre a hazai kutatásban Tóth Ágnes hívta föl a figyelmet. A szülőföldről való elszakítással és a számukra idegen közegbe kerüléssel megbirkózni nem tudók hazatérési, hazaszökési kísérleteiről van szó, mellyel kapcsolatban az új kutatói szemlélet átültetésének (a társadalomtörténeti megközelítés, valamint az *oral history* segítségével történő forrásfeltárás példaértékű használatának) leg-figyelemreméltóbb eredményét sikerült publikálni.⁵³ Úgyis ő kezdte vizsgálni a beilleszkedés nehézségeinek egy másik – megint csak társadalomtörténeti – aspektusát, a kitelepítés révén szétszakított családok egyesítésével megvalósítandó visszahonosítás kérdését. A hazatérést célzó számos illegális úttal szemben ugyanis az engedélyezett család egyesítés kísérlete egy legális lehetőséggel, az állami szinten tapasztalható elvi elutasítás egyetlen járhatónak tűnő kikapujával számolt.⁵⁴

⁵⁰ *Die Vertreibung der Deutschen aus dem Osten. Ursachen, Ereignisse, Folgen.* Szerk. BENZ, Wolfgang. Frankfurt am Main, Fischer, 1995. – BEER, Mathias: *Flucht und Vertreibung der Deutschen. Voraussetzungen, Verlauf, Folgen.* München, C. H. Beck, 2011. – *Lexikon der Vertreibungen. Deportation, Zwangsaussiedlung und ethnische Säuberung im Europa des 20. Jahrhunderts.* Szerk. BRANDES, Detlef – SUNDHAUSEN, Holm – TROEBST, Stefan. Wien–Köln–Weimar, Böhlau, 2010.

⁵¹ *Geglückte Integration? Spezifika und Vergleichbarkeit der Vertriebeneneingliederung in der SBZ/DDR.* Szerk. HOFFMANN, Dierk – SCHWARTZ, Michael. München, Oldenbourg, 1999. – SCHWARTZ, Michael: *Vertriebene und „Umsiedlerpolitik“. Integrationskonflikte in den deutschen Nachkriegs-Gesellschaften und die Assimilations-strategien in der SBZ/DDR 1945–1961.* München, Oldenbourg, 2004. – KOSSERT, Andreas: *Kalte Heimat. Die Geschichte der Deutschen Vertriebenen nach 1945.* München, Siedler, 2008.

⁵² PROSSER-SHELL, Michael: Az elűzött magyarországi németek megérkezésének és integrációjának néhány aspektusa Észak-Badenben és Délnyugat-Németországban. 1945–1946 után. *Pro Minoritate*, 2016. Nyár. 5–18.

⁵³ TÓTH Ágnes: *Hazatértek. A németországi kitelepítésből visszatért magyarországi németek megpróbáltatásainak emlékezete.* Budapest, Gondolat, 2008. (Német nyelven: *Rückkehr nach Ungarn 1946–1950. Erlebnisberichte ungarndeutscher Vertriebener.* München, De Gruyter–Oldenbourg, 2012.)

⁵⁴ TÓTH Ágnes: Emberek – sorsok – hivatalok – eljárási módok. A magyarországi németek család-egyesítésének és/vagy visszahonosításának lehetőségei. In: *A magyarországi németek elmúlt 100 éve. Nemzetiségpolitika és helyi közösségek.* Szerk. EILER Ferenc – TÓTH Ágnes. Budapest, Társadalomtudományi Kutatóközpont–Argumentum, 2020. 221–246.

Ezzel párhuzamosan az itthon maradt, a ki nem telepített német népesség helyzetének konszolidálódásával kapcsolatos – mindmáig igen elhanyagolt – kérdések is terítékre kerültek. A magyarországi németek 1944 és 1953 közötti tragikus évtizedével foglalkozó monumentális forráskötet – a közelmúlt legnagyobb vállalkozása szűkebb témánk tekintetében – világosan leszögezi, hogy „[...] az az eddig általánosan elfogadott megállapítás, miszerint a kitelepítések lezárulását követően a politikai hatalom a magyarországi németek integrációjára törekedett, csak korlátozott mértékben igaz”.⁵⁵ A szocialista nemzetiségpolitika általános képét megrajzoló szakmunkákon⁵⁶ túl a németiségre – mint szűkebb szegmensre – még az új évezredben is kevés figyelem irányult.⁵⁷ Ám e kérdéskör szisztematikus feldolgozása is kezdetét vette az elmúlt években: az elűzés/kitelepítés utáni időszak első szakaszát (1950–70) tárgyaló hatalmas kötet épp nemrégiben látott napvilágot,⁵⁸ amit szerzője a rendszerváltásig terjedő további két évtized viszonyainak feltárásával fog folytatni. E vizsgálatok jellegéből, módszertanából már világosan előtör – az új évezredben mind többek által követett – törekvés a politika- és eseménytörténeti megközelítés hagyományos egyeduralmának megtörésére, ami a társadalomtörténeti aspektusok egyre látványosabb kiaknázásában, a lokális és regionális folyamatok olykor az országos tendenciákkal szembemenő jelenségeinek (komparatív) feltárásában, végeredményben pedig a látásmód egészét tekintve a makro- helyett a mikroszint felé fordulásban ölt

⁵⁵ TÓTH szerk., 2018. 13.

⁵⁶ FEHÉR, 1993. – SEEWANN, Gerhard: A magyar nemzetiségi politika mérlege az '50-es évektől napjainkig. In: SEEWANN, 2000. 69–74. – FÖGLEIN Gizella: *Nemzetiség vagy kisebbség? A magyarországi horvátok, németek, románok, szerbek, szlovákok és szlovének státusáról 1945–1993*. Budapest, Ister, 2000. – TÓTH Ágnes: *Pártállam és nemzetiségek 1950–1973*. Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, Kecskemét, 2003. – DOBOS Balázs: Magyarországi nemzetiségek a kommunista rendszer kiépülésétől a rendszerváltásig. In: *Az együttélés történelme. Nemzetiségi kérdés Magyarországon*. Szerk. L. BALOGH Béni – MAJTÉNYI György – MIKÓ Zsuzsanna – SZABÓ Csaba. Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár, 2020. 289–308.

⁵⁷ SZARKA László: A magyarországi német kisebbség újjászerveződése 1948–1956 között. In: *Kisebbségi léthelyzetek – közösségi alternatívák*. Szerk. Uő. Budapest, Lucidus, 2004. 85–95. – VITÁRI Zsolt: Staatliche Zugeständnisse und sozialistische Integration. Möglichkeiten und Grenzen der Bewahrung einer ungarndeutschen Identität in den 1950er und 1960er Jahren. In: *Zwischen Tauwettersozialismus und Neostalinismus. Deutsche und andere Minderheiten in Ostmittel- und Südosteuropa 1953–1964*. Szerk. GRÄF, Rudolf – VOLKMER, Gerald. München, IKGS, 2011. 65–82. – TÓTH Ágnes: Integráció elméletben – diszkrimináció a gyakorlatban. Németek Magyarországon 1948–1956. *Pro Minoritate*, 2016. Nyár. 47–55. – MOLNÁR Annamária: Malenkij robotról hazatért német nők integrációja Magyarországon és Németországban. *Pro Minoritate*, 2016. Nyár. 56–64.

⁵⁸ TÓTH Ágnes: *Németek Magyarországon 1950–1970*. Budapest, Társadalomtudományi Kutatóközpont–Argumentum, 2020.

testet. Az efféle innováció létjogosultságát egy a hazai németek XX. századi történetével foglalkozó nemrégiben megrendezett konferencia támasztotta alá, melynek eredményeit színvonalas kötet tárta az érdeklődő közönség elé.⁵⁹

⁵⁹ *A magyarországi németek elmúlt 100 éve. Nemzetiségpolitika és helyi közösségek.* Szerk. EILER Ferenc – TÓTH Ágnes. Budapest, Társadalomtudományi Kutatóközpont–Argumentum, 2020. – A kötet ismertetését ld. OROSZ László: Új szempontok a hazai németiség alulnézeti vizsgálatához. *Pro Minoritate*, 2020. Nyár. 145–154.